
ПРОГЛАС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 1, 2008 (год. XVII), ISSN 0861-7902

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Радослав РАДЕВ

РИТУАЛНИТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ НА ГОСПОДАРЯ И СЛУГАТА КАТО ОСНОВА НА КАРНАВАЛНОТО И СМЕХОВО ДЕЙСТВИЕ

Ритуалните превращения слуги в хозяина существуют еще с античности. В Римской империи развиваются праздники, посвященные богу Сатурну – сатурналии, благодаря которым становится популярным мотив о простом человеке, превратившемся в хозяина (бога). В наших краях сохраняются сведения о праздновании сатурналий, отличающихся свободой нравов. Подобная традиция – когда в определенные дни года слуга становится хозяином – сохраняется у нас почти до конца XIX века. В большинстве случаев она связывается с днем, в который кончается срок договора (14 ноября) слуги (батрака) и тогда, перед расставанием, хозяин должен послужить ему как барину.

Учитывая эти факты, можно сделать вывод, что комический фольклорный герой Хитър Петър связан с этими праздниками. Имея в виду то, что в конце XIX и в начале XX века теряется карнавалный характер трансформации слуги в хозяина и то, что социальные условия существенно изменились, можем сказать, что анекдоты, связанные с этой трансформацией, уже не актуальны.

Още в далечното време на своето раждане човекът трудно е съвместявал идеята за власт с потребността от труд. В митологичните двойки властта и работата са ясно разграничени. Раздвояването на господаря и слуга е дошло по родова линия и дълго време обществото има памет

за тази родова връзка. В древногръцката митология, когато боговете пируват на Олимп, слуги са им дъщерята на Зевс Хеба и синът на троянския цар и Зевсов любимец, надареният с безсмъртие Ганимед. Когато се развива системата на робовладелското общество, обикновено робите са слуги, но сред тях някои стават много близки на семейството. В дома на Одисей бавачката Евриклея се ползва с особена почит. Дори тя е тази, която първа разпознава героя при неговото завръщане. Същевременно има роби-слуги, които се отличават с дързост, независимо от заплахата за наказание. Такава е робинята Меланто, прислужничката на Пенелопа, която си позволява да ругае Одисей, преоблечен като странник. В този смисъл слугата влиза в своята двойственост: от една страна той трябва да изпълнява битовите си задължения, но от друга господарят се нуждае от словесна игра, която да бъде част от неговото съзнание за власт. В момента, в който слугата си позволи да упражни словесната си свобода, господарят ще изпита удоволствието да упражни властта си. В този смисъл Античността ни предлага два важни образа на слуги: на вярната слугиня Евриклея – тя е част от рода, защото е отгледала децата, но нейната сила не е в словото, а в мълчанието; и на Езоп, чиято сила ще бъде словото, но в дързостта и мъдростта си ще понесе много страдания. Омир откроява подобни типове герои с очевидна симпатия към мълчаливия верен слуга и с почти сатирично разкриване на словесния “пакостник”, какъвто е Терсит. Богинята Афродита приема образа на вярната “стара предачка” на Елена, за да я накара да се върне в стаята при Парис.

*“Хвана я тя за нектарната дреха, с ръка я придръпна,
образа взела напълно на нейната стара предачка.
Някога, още догдето щастливо живееше в Спарта,
тънки ѝ преди предеше и беше ѝ много обична.”*

Афродита съзнава, че обичаната предачка би имала по-голяма власт над Елена, но същевременно не се преобразява напълно – запазва “прекрасната божия шия, нежната хубава гръд”, за да осъзнае Елена, че зад думите на предачката се крие божията воля. Слугинята е част от интимния живот на господарите си, тя споделя както техните радости, така и болките им. Бавачката на Астианакс е “хубавопола слугиня”, която присъства на раздялата между Хектор и Андромаха. Коренно различно е обаче отношението към Терсит – в случая би било по-уместно да говорим за воин, отколкото за слуга, но самият Терсит утвърждава

идеята, че такива като него са по-скоро слуги на вождовете. Той е присмехулник и е наказан не защото казва истината, а защото чрез нея се присмива на вождовете. Терсит е удовлетворен от словото си, когато чрез него “разсмива събраните много аргийци” и предизвиква свади между царете, с които те стават смешни. Терсит не е описан в сражение, той не притежава физическа сила и воинска доблест и независимо от това Омир го представя като “най-лютият враг на Ахила и цар Одисея”, а впоследствие и на Агамемнон. Словото на Терсит се оказва еднакво силно с копието на героите, защото срещу него няма измислен щит, зад който славните вождове да се скрият. Не грозотата на Терсит, колкото тя да е подчертана, предизвиква смях у аргейците, а думите му.

Открояването на двата образа на слуги в Античността не прави популярен сюжета за слуга, който става господар. Вярната слугиня е близо до родство с господарите, тя е част от семейството и все пак не го представлява, дързостният слуга-присмехулник може да бъде господар само чрез словото си, то е единствената му свобода, за която обикновено е наказан. В Римската империя обаче се развиват празници, посветени на бог Сатурн – сатурналии, които правят популярен мотива за простосмъртния станал господар (бог). По нашите земи има запазени сведения за провеждане на сатурналиите, които се отличавали с твърде голяма разюзданост, освободеност на нравите и чисто карнавален характер. Според Ив. Велков римските войници в по-големите градове празнували сатурналиите със специални церемонии. Те избирали месец преди празника на Сатурн по жребий красив млад мъж, който бил обличан великолепно, за да представлява бога. Определяли му свита, с която обикалял града като пълновластен господар, нищо не му се отказвало и всички му се подчинявали. Той имал пълната свобода да задоволява страстите си и да си доставя всякакви удоволствия. Неговото царство обаче траяло само тридесет дена, след което се посвещавал на Сатурн като сам прерязвал гърлото си върху олтара на бога. “В 303 год. – пише Ив. Велков за Доросторум (дн. гр. Силистра) – това тежко жребие се паднало на войника-християнин Дазиус. Той се възпротивил да играе ролята на езическия бог и да опетни последните дни на живота си със срамни дела... Нищо не могло да поколебае неговата твърда вяра и, както се разправя в житията на християнските мъченици, той бил обезглавен...”²². Традицията, в определени дни от годината слугата да бъде господар, се запазва у нас почти до края на XIX век. В повечето случаи тя е свързана с деня, в който слугата (ратаят) завършва договора

си (14 ноември) и на раздяла господарят трябва да му служи, а той да господарува. Кузман Шапкарев подробно описва обичая и тъй като е важно да го видим като церемония, което винаги издава по-стара традиция, ще си позволим да го въведем в неговата цялост:

“1. Служebníят срок на слугите по Т. Пазарджи́йското окръжие, когато и да е започнал той, свършва се на коледни заговевки, 14-й ноемвриа.

2. В той ден домакинът заръчва на домашните си жени да наготвят добра вечеря, като им каже: “Хъ, жени, невести, булки! Тъзи вечер да наготвите добра вечеря, че имаме да се веселим!” И тие ще наготвят вечеря двойна и тройна, според числото на слугите, сир. една вечеря, за да вечерят всички заедно – погача, месо, баница, вино и пр., а толко още друга и такава съща, за слугата, ако той е само един, или и още друга подобна, ако слугите са двама, и третя, ако тие са трима и т.н.

3. Щом дойде време за вечеря, слагат трапезата, нареждат хлябът и ястията и насядват на около нея наред, всякой според възрастта си, от една страна мъжете, а от другата жените, а на чело – най-старият от семейството – домакинът или господарят на къщата. Пригответената за слугата особна вечеря, т.е. една погача, месо и баница, връзват я в една кърпа – бохча и заедно с една чутура пълна с вино, остават я на страна.

4. Пред да започнат да вечерят, домакинът става прав и завожда слугата или слугите си за ръка, та ги тура на чело на трапезата да седнат, всякого според възрастта им, сир. по-стария слуга най-горе, и пр. като им каже: “Вие една цяла година сте ми слугували, а сега аз ще ви послужи; бог да ви удостои и вас да бъдете господари и да имате слуги!” Сетне господарят седва на трапезата, по-долу от слугите си, да ги чърпи с ракия, вино и пр. като техен слуга, а они като господари. По него седват друзите му домашни людие, синове и внуци и пр.

5. Откато се навечерят добре и се повеселят, слугите стават да си отидат всякой у дома си.”²³ В тази церемониалност, преобразяваща слугите в господари, не е ясна обаче словесната им роля. Чорбаджията наставя, че ще им служи, той ги разпределя на почетните места, благо-славя ги, докато те мълчат. В случая е важно да се отбележи, че церемонията се прави с цел да се повеселят. Обръщането на йерархията позволява на човека да се освободи от чувството си за подчиненост, за да усети истински свободата си. Тези размествания в йерархията не са мислими без веселието, защото смеховите действия могат да заличат границите, определени от социалното. В този смисъл е бил необходим

анекдотичен цикъл, който да регламентира смехово разместването на установената обществена йерархия. Нищо чудно да се окаже, че мисията на смехотвореца Хитър Петър е една от най-старите в българската смехова традиция. Доста трудна задача обаче е реконструирането на този цикъл, тъй като са записани малко анекдоти, свързани с него.

Като по-късно наслаждане християнството активира проблема за слугата и господаря, осмисляйки го не толкова социално, колкото чрез родовата идея. Ной имал трима сина: Сим, Хам и Иафет. Хам имал дързостта да види голотата на баща си, след като бил опит с вино, за което е наказан синът му Ханаан да бъде роб на братята му: “рече: проклет да е Ханаан; ще бъде роб на робите у братята си. После рече: благословен да е Господ Бог на Сима; а Ханаан ще му бъде роб; да разшири Бог Иафета, и той да се посели в шатрите Симови; а Ханаан ще му бъде роб” (Бит. 9:25-27). От нравствена гледна точка българинът не се стреми да засили това проклятие, за да живеят едните с мисълта, че са вечните слуги, а се опитва да утвърждава идеята за роднинството между господари и слуги, които нямат кръвна връзка. Иван Хаджийски отбелязва, че дори до края на XIX век у нас чорбаджията, майсторът имал чирака за част от своето семейство.

“Чираците и калфите в най-старо време се считаха членове от семейството на еснафа. Те спяха в къщата му и се хранеха на трапезата до коляното му. Той с нищо не ги делеше в храната... В най-старо време връзката между чирак или калфа и чорбаджия (господаря му) клонеше да съдържа елементи на роднинство, нещо като връзка между кум и кумец. Те се имаха за свои, близки. Чорбаджията участвуваше във всички интимни тържества на бившия си чирак и калфа като стар сват, наред с кума и свекъра.”⁴ Погледнат така, проблемът господар – слуга не се е разглеждал толкова социално и само социално, а през призмата на роднинството. Майстор и чирак, чорбаджия и слуга се включват в някои игрови моменти, които разрушават степените на официалност и йерархичност. Така например чираците всяка сутрин, когато се обличат, си слагат под гащите т.нар. пестил – продълговата вълнена топка, така че като ги удрят по дупето, да не ги боли. Майсторите знаели хитрината на чираците, но участвали в играта. “Провиквал го майсторът... и със “слушанката” по задника го изпердашвал. Ни слабо, ни силно. Хем по майсторски, хем по бащински. Пък както и да удари, чираче все като яре врещяло, като шибалка поголица да играела. Хитро се усвихвали другите – шмекерията и този път минала. Майстор “пестила” пердашел,

а чирамче наужки пищяло”⁵. Боят се осмисля не само като наказание, но и като игра, в която чорбаджията се оставя да бъде надхитрен, тъй като все пак поуката за чирака остава, и то без тежки последствия. Очевидно в опозицията господар – слуга хитростта дава мярата на отношенията. Не случайно самата дума “слуга” означава и мярка – мяра трябва да има господаря, но и слугата. Найден Геров отбелязва, че във фолклора се среща значение на слуга като мярка за вино, ракия – количеството ѝ е “колкото може да изпие един”:

*Тога Богдан на майка си говори:
Стань наточи три слугы вино:
Прва слуга на Богдан добър юнакъ,
Втора слуга на бръза коня
Трета слуга на сестра ми Мария.*

Не е изключено значението на думата слуга като мяра да е свързано с идеята за слугата като посветен. В народната песен тя отново е свързана с родството, а също така и с религиозната практика. Според Найден Геров служба се нарича и празнуването на светец, съпроводено с ритуализирано ядене и пиене. Оттук се е обособило вероятно и значението на “служи” като почерпка с нещо за пиене. Тези преливания на смислите ни дават повод да се размислим за успоредяването на социалния и обредния елемент – първият регламентира строго отношенията между господар и слуга, а вторият ги изравнява – тъй като в служенето слугуването като обред е по-скоро посвещаване, отколкото йерархия. Ако в повечето празници и обреди през годината това изравняване има скрит смисъл, то на 14 ноември се ритуализира чрез обръщането на господарите в слуги. Възможността за игра на господари и слуги предполага вече появата на смехотворец, който да обсеби тази тема и да я превърне в свое поле за смехово действие. Редица пословици, които цитира Найден Геров, насочват или към този обрат (а възможно да е и трансформация с религиозен смисъл), или към идеята за хитростта в общуването между господар и слуга: “Лете господар, зиме слуга”, “Който не знае да слугува, не може да господарува”, “Малко хитрувай, на время слугувай”, “Който слугува на вятъра, прахът му е кярът”. За съжаление обаче слугата смехотворец през Възраждането и по-късно има преди всичко регионален характер – той се свързва с колорита на живота в дадено селище или регион, но не захранва в такава степен националния комичен герой – Хитър Петър, така че при него също да

има отделен цикъл от анекдоти и пословици за слуга и господар. Съставителите на том 9 от сборника “Българско народно творчество” (С., 1963 г.) също не отделят специален раздел господар – слуга нито в цялостната структура, нито в обособената глава за Хитър Петър. Очевидно броят на анекдотите по темата не им е позволил да видят тази характеристика на комичното в българското битие. Ако тръгнем от регионалното, ще отбележим обаче, че в него също не са открити значителен брой на слуги хитреци. Тъкмо затова и малкото записано има важно значение за нас. Най-подробно на такъв герой се е спрял Христо Д. Бръзицов в книгата си “Во Прилепа града”. Авторът разкрива хумористичните подвизи на училищния слуга Спироскубе, определен като “македонския Хитър Петър”. Заслужава внимание концепцията на Бръзицов, когато става въпрос за смехотворец-слуга. Изведено е следното правило: “Като всеки слуга той едновременно се е чувствал и зависим, но и поставящ в зависимост господаря си...” Чувството за зависимост у слугата ражда хитростта, само чрез нея той може да направи господаря зависим. За целта обаче е необходимо публично пространство, без което не може да се постигне ефектът на присмеха. Казаните истини насаме между слугата и господаря обикновено довеждат до наказанието на първия, а казаните истини в публичното пространство пораждаат страх, защото в очите на другите господарят е избличен и наказанието ще бъде израз на неговата безпомощност. Оттук се е получил и парадоксът – господарят е жесток и безмилостен към слугата в затворения бит на дома, но в публичното пространство се опитва да го омилостиви, за да не го избличава. Като идвал гръцкият владика в града, “не само търпял Спироскубе, но и му правел малко вятър, малко “евала” – както се казва в Прилеп...”. За да се спаси от дръзкия език на слугата си, всемогущият гръцки владика е принуден да любезничи с него. В прякора Бръзицов търси директното внушение. “Дали не е произхождало презимето, прекорът Спироскубе от това, че Спироскубе здраво скубел душманите?” Хитрец ли е обаче Спироскубе, или мъдрец? От начина, по който Христо Бръзицов го поставя, се оказва, че в различните ситуации Спироскубе си служи преди всичко с пословици. Силата на слугата е в дързостта, в способността му да използва ситуациите, чрез които да даде живот на народните мъдрости. Владиката се страхува, защото разбира, че в думите на слугата не е проявена само индивидуалната му нагласа, че те са израз на всеобщото настроение сред българското население. Така разказът на Спироскубе се превръща в своеобразен каталог на

пословици, които героят като “от торба си вадел”: “Българинът от ината си, турчин от пилафа си не се оставя; “Българинът си хваща сърцето с коприва, а гъркът – с чироз”; “Турците със сила, гърците с книга – докарали са ни до тоз хал”; “Турчин като забогатее, жена взима, а българинът къща прави”.

Христо Бръзицов вижда обаче живота на слугата-хитрец повече в публичното пространство: общината, училището, сбирки, но не и в дома. Очевидно неговите хитрости и мъдрости са възможни на места, където общите изяви на хората намаляват социалните граници в обществото и става допустимо слуги и господари да участват заедно. На такива общи изяви слугата може да седне до съпругата на “един прилепски първеняк, която Спиро подигра сред десетки люде”. “В едно събрание тя бе седнала до него и без да ще, допряла крака си о панталона му. А той: “Пази се, булка, да не си изцапаш обувката от моите дрехи.” Наглед думите му са безобидни, но всички усещат присмеха, тъй като хитрецът я уязвява за прекалената ѝ натруфеност.

Липсата на идея как хуморът на слугата битува в дома, не ни позволява да си изясним как действа тази ритуалност, описана от Кузман Шапкарев. Обредното обръщане на слугата в господар е част от годишния цикъл, от който се ръководи човек в патриархалното общество. И в този смисъл то е нормално. Докато поведението на Спиро Скубе нарушава социалните граници, утвърдените порядки и принципи на общуване между господар и слуга, между мъж и жена, поради което се приема за лудост: “Блазе му, че е луд и прави каквото си ще! – подиграваха му се жените посредством една народна продумка.”⁶ Слугата вече не се ползва от правото, което му отрежда обредът. В новите условия той сам трябва да си отвоюва правото да бъде независим. В случаите, в които е описана ритуална практика на обръщане на слугата в господар, тя се представя по-скоро като разколебана или като загубване на паметта за нея при новите социални условия.

В повестта “Жетварят” Йордан Йовков представя този обичай повече от комичната му страна, тъй като слугите са забравили, че Димитровден е техен господарлък. Чорбаджията, за когото работят, влиза в кръчмата и след като ратаят Чомака решава да го почерпи, започва следния диалог: “– Ще черпиш, то се знае – каза Вълчан и глезено потегли Чомака за единия мустак. – Ще черпиш, какво ще правиш, Димитровден е. Днес господарите са слуги, а слугите – господари.

– Как тъй? – попита Чомакът, който не разбираше лесно.

– Димитровден е, казах. Днес господарите са слуги, а слугите – господари.

– А! Че тъй е! Холан, бай Вълчане все ги знаеш тия!... Вино донес, Къньо! Та тъй, а! Днес слугите са слуги... Чакай, как го каза? А господарите – господари... Не, не беше тъй...

Вълчан се разсмя добродушно, снизходително и пак потегли Чумака за дългия мустак. Отново той трябваше да му повтори и обясни думите си.⁷⁷ Ратаите не осъзнават ритуалния характер на този ден. За тях той е само глътка свобода, да се повеселят с парите, които са получили, но нищо повече от това. “След два-три дни те всички щяха отново да се приставят или при същите си господари, или при други, а дотогаз, по обичая си, пиеха и се веселяха...”⁷⁸ (8) Този обичай дори вече не се провежда в дома на господаря, а в кръчмата, превърнат в сбирка на угнетени хора, които няма да познаят уважението, а по-скоро ще постигнат чрез алкохола забравата от социалното си унижение. Никой от тях вече не е в ролята на слугата-хитрец, защото социалните граници са толкова ясно определени, че с хитрост нов път не се прокарва. Чорбаджията внушава зависимостта на слугата и в делника, и в празника – няма съществуване извън подчинеността. Господарят няма нужда от игра, а слугата не вижда смисъл в хитростта. Ритуалът е само минало, в което вече няма съдържание. Така комичното битие, живеещо чрез един игрови обред, познава обратното си лице – трагизма. Новото време го е обезсмислило, преди да го разбере.

БЕЛЕЖКИ

¹ Омир. Илиада. С., 1976. с. 76.

² Велков, Иван. Сатурналиите – предвестник на модерния карнавал. Българска реч. Г. VIII, януари-февруари 1933-34. № 4-5, с. 129–130.

³ Шапкарев, Кузман. Сборник от български народни умотворения. Т. 1. С., 1968, с. 734–735.

⁴ Хаджийски, Иван. Съчинения. Т. 2. С., 1974, с. 363–364.

⁵ Проданов, Петър. Гарбовски приказки. Габрово. 2003, с. 74.

⁶ Бръзицов, Хр.Д. “Во Прилепа града”. Варна, 1969, с. 51–56.

⁷ Йовков, Йордан. Събрани съчинения. Т. 4. С., 1971, с. 19–20.

⁸ Пак там, с. 7.